

Azərbaycanda XVII-XVIII Əsrlərdə Dövlət-Din Münasibətləri

Özet

Əfşarlar imperiyasında məzhəbçilikdən ümmətçiliyə-islam birliyinə və türkçülüyə keçid prosesi baş verdi.İmperiyanın idarəçilik dili və bütün millətlərin ünsiyyət vasitəsi türk dili idi. Rəsmi diplomatik yazışmalarda fars dilindən də istifadə edilirdi.Qacarlar dövlətindəislam dini siyasi idarəçiliyə o qədər də ciddi təsir edən amil deyildi. Azərbaycan xanlıqlarındaxan daxili, xarici siyasəti, dünyəvi, dini idarəçiliyi həyata keçirən başçı idi. Lakin xan şəriətə və milli-mənəvi adət-ənənələrə riayət edirdi. Ali ruhanilər xüsusi zümrə kimi ictimai həyatda,dövlət idarəçiliyində fəal iştirak edirdilər.

Açar sözlər: Əfşarlar, məzhəbçilik, Qacarlar dövləti,islam dini, siyasi idarəçilik, Azərbaycan xanlıqları, şəriət, ali ruhanilər, dövlət idarəçiliyi.

Государственно-Религиозные Отношения В Азербайджане В XVII-XVIII

ВВ.

В империи афшаров в XVII-XVIII веках происходил процесс перехода от мазхабизма к панисламизму – Исламскому единству и тюркизму. Административным языком в империи и средством общения всех народов был тюркский язык. В официальной дипломатической переписке также использовался персидский язык. В государстве Каджаровислам не оказывал столь серьезного влияния на политическое управление. В азербайджанских ханстваххан был главой, осуществлявшим внутреннюю и внешнюю политику, светское и религиозное управление. Однако он придерживался шариата и национально-духовных традиций. Высшее духовенство, как особое сословие, принимало активное участие в общественной жизни и управлении государством.

Ключевые слова: Афшары, мазхабизм, государство Каджаров,ислам, политическое управление, ханства Азербайджана,шариат, высшее духовенство, государственное управление.

The State-Religion Relations In Azerbaijan In the 17th – 18th Centuries

From the 17th till the 18th century the Afsharid Empire was transitioning from madhhabism to pan-Islamism, advocating the Islamic unity, and pan-Turkism. The Turkic language served as the language of communication for all peoples and the administrative language in the Empire. The Persian language was also used for official diplomatic correspondence. In the Qajar State, Islam had almost no effect on the political governance. During the Azerbaijani khanates, the khan was the ruler pursuing domestic and foreign policy and exercising secular and religious powers. However, he adhered to sharia and national spiritual traditions. The religious establishment, as a specific social class, was actively involved in public life and governance.

Keywords: the Afsharids, madhhabism, the Qajar State, Islam, political governance, khanates of Azerbaijan, Sharia, religious establishment, governance.

Giriş

XVII-XVIII əsrlərdə Nadir şah Əfşarın (1688-1747) yaratdığı Əfşarlar dövlətində din siyasətindən danışarkən onun ən böyük xidməti islam birliyinə, müsəlmançılığın vəhdətinə cəhd etməsidir. Nadir şahın Əfşarlar dövlətində Səfəvilərin artıq iranlılaşmış şiəçilik ideologiyasını aradan qaldırılması və İslam birliyinə nail olmaq ideyası əsas yer tuturdu.

Qacarlar hökmdarları şiəliyi dövlətdən ayırmağa çalışmış, ingilislərin təsiri altında vətən, millət ideyalarından çox dini məzhəbçilik əsasında dövləti idarə etmişlər.

Azərbaycan xanlıqlarında xanlar dini və dünyəvi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş, müsəlman ruhaniləri dövlət idarəçiliyində fəal iştirak edir, maarif, təhsil, şəriətməhkəməsində rol oynayırdılar. Tədqiqatçılar A. Bakıxanov, N. Nərimanov, F. Şumer, L. Boqdanov, Ə. Tahirli, F. Ələkbərli Əfşarlar dövlətinin islam birliyi ideyasının şiə-sünni parçalanmasına qarşı durduğu, Yaxın Şərqdə Osmanlı imperiyası ilə sülh və əmin-amanlıq şəraitinin yaratdığını göstərirlər. N. Nəsibli, F. Ələkbərli, Ə. Pəkrəvan Qacarlar dövlətinin din siyasətini tədqiq etmişlər. T. Mustafazadə, Ə. Abbasov T. Svyatovskiy və V. İvanenko Azərbaycan xanlıqlarındakı dövlət-din münasibətlərini araşdırmışlar.

Məqalənin məqsədi XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda dövlət və dinin qarşılıqlı münasibətləri prosesini araşdırmaqdır. Məqalənin metodologiyası tədqiqatın gedişində sistemli, müqayisəli-tarixi struktur – funksional metodlardan istifadə edilmişdir. Ümumi

elmi tarixi metoddan da istifadə etməklə XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin formalaşması, spesifik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində məqalədə elmi yeniliklə səciyyələnən nəticələr əldə edilmişdir:

- XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin vəziyyəti təhlil edilmişdir.

- Əfşarlar dövlətinin islam birliyi siyasəti, Qacarlar dövlətində, Azərbaycan xanlıqlarında dövlət-din münasibətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin dinşünaslıq, dinin fəlsəfəsi problemləri üçün nəzəri əhəmiyyəti vardır. Eyni zamanda dövlət-din tarixinin qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün tədqiqatın mühüm rolu vardır.

Əfşarlar dövlətinin islam birliyi siyasəti

Nadir şah irançı şiə üləmalarına qarşı çıxaraq Səfəvilər imperiyasının ərəzilərini nəinki bərpa etdi, həm də onu genişləndirdi. Nadir şah Əfşar tarixdə özünün milli-dini islahatları ilə şöhrət qazandı. Bəzi tədqiqatçılar onu “İran hökmdarı” kimi təqdim edirlər. Halbuki o, sırf türk hökmdarıdır. Nadir şah xalqın istəyi və razılığı ilə şahlıq taxtına çıxmışdır. Nadirqulu xan 1736-cı ildə Muğanda qurultay çağıraraq şahlığa çıxmasının şərtlərini elan etmişdir: *“Nadirqulu xan yalnız qurultay iştirakçılarının nəzərinə çatdırdığı üç şərti qəbul edəcəkləri, yəni II Şah Təhmasibin və onun övladlarından hər hansı birinin şahlıq iddiasına düşdüklərində cəzalandırılmalarına etiraz etməyəcəkləri, “şiəliyin”in radikal tərəflərinin aradan qaldırılmasına razılıq verəcəkləri və onun öz övladlarına sədaqətli olmalarına and içəcəkləri halında Səfəvi taxtına oturacağını bildirmişdir*”.¹ Göründüyü kimi, bu şərtlərdən biri də “şiəliyin” radikal tərəflərinin aradan qaldırılması zərurəti idi.

Nadir şah Əfşarın “sünni-şiə” məsələsini həll etməklə əsas məqsədi türklər arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq idi. *“Nadir şah Əfşarı düşündürən İran milli dövləti deyil, Türklərin idarə etdiyi iki dövlətdə “sünni-şiə” məzhəbciliyini aradan qaldırmaq, dolayısıyla da islam birliyini bərqərar etməklə həmin dövlətlərin idarəediciləri olan Türk sülaləsinin məzhəb düşmənçiliyinə son qoymaq idi. Ancaq Nadir şah Əfşar Səfəvilərin xələfi kimi məzhəb məsələsi çözülmədən iki türk dövləti*

¹ Ədalət Tahirzadə, *Nadir şah Əfşar (tərcümeyi-hal oçerki)*, Kür, Bakı 2002, s. 12.

arasında düşmənçiliyə son qoyulmasının mümkünsüzlüyünü də yaxşı bilirdi”.² Bu mənada Nadir şahın din siyasətini yaxşı bilən N.Nərimanov “Nadir şah” əsərində həmin dövrün tarixçisi Mirzə Mehdi xanın dilindən bu siyasəti belə ifadə etmişdir. “İki məzhəbin birləşməyi həqiqətən gözəl bir fikirdir. Çünki ədavət bilmərrə aradan götürülər, mədəniyyət artar, hər iki millət qüvvətlənər. Mollalara məvacib kəsmək də mənim təsəvvürümə görə, yaman deyil. Padşahlıqdan məvacibləri olsa, bir para ağla gəlməyən şeyləri aşkara millətin, vətənin, dövlətin zərəri olan sözləri xalqın aralarında nəşr etməzlər. O gün (Nadir şah) mənə deyirki, Mirzə! Sən elə bilmə ki, mən ruhanilərə düşmənəm. Xeyr, dinə rəvnəq verən mollalar mənim canımdırlar. Dinə rəxnə salan mollalara, həqiqət mən düşmənəm. Bunlar zahirdə dinpərəst, batində dini tarmaredirlər. Bəli fikir etdikcə görürsən insafən ağıllı qanunlardır, həqiqət, həqiqət gözəl fikirlərdir, amma heyfa, qədrini bilən yoxdu”.³

Beləliklə, məzhəb birliyini türklərin birliyinə çevirməklə Nadir şah artıq fars şiəliyinə çevrilən və dağıdıcı funksiyanı yerinə yetirən şiəliyə qarşı çıxaraq dini islahatlarının müsbət əhəmiyyətini göstərmişdir: “Bundan sonra müsəlmanlar arasında nifaq və ikitirəlik olmamalıdır. Şah İsmayıl Səfəvi zamanında yaranmış bu hal indi də davam etdirilir. Bu hala səbəb İran torpağında fitnə-fəsad yaradan məzhəb ayrılıqlarıdır. Nə qədər ki, bu pis hal ortadadır, fitnə və intriqa da bərqərarlıdır”.⁴

A. A. Bakıxanov yazır ki, Nadir şahın Qurultayda irəli sürdüyü təkliflərdən sonra, “İran üləməsinin ittifaqı ilə ümumxalq qarşısında belə bir qərar çıxarıldı: bəzi məsələləri dəyişdirmək və şərəfli (dini) şəraiti sabitləşdirməklə, iki məzhəb-şiə və sünni məzhəbləri arasındakı ixtilafa nəhayət verilib İslam əhalisi arasındakı ədavət qaldırılsın”.⁵

Əslində Nadir şahın milli-dini islahatları ilk növbədə “sünni-şiə” probleminin türk-islam dünyasına zərəri aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Bu məqsədlə Nadir şah Sultanı Mahmuda yazdığı məktublarında “məzhəb məsələsinə son qoyulmasının, bu anlamda cəfərliyin 5-ci təriqət kimi qəbul edilməsinin önəmliyindən bəhs etmişdir”.⁶

² Faiq Ələkbərli, *Türk sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və tanrıçılıq*, Elm və təhsil, Bakı 2021, s. 203.

³ Nəriman Nərimanov, “Nadir şah”, *Seçilmiş əsərləri*, Lider nəşriyyatı, Bakı 2004, s.144-145

⁴ Tahirə Həsənzadə, *XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri*, Elm və təhsil, Bakı 2013, s. 36.

⁵ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstanı-İrəm*, Minarə, Bakı 2000, s. 171-172.

⁶ Məhəmməd Hüseyn Qüddüsü, *Nadir şah*, Gənclik, Bakı 1999, s. 162.

Nadir şah Sultan Mahmuda yazırdı ki, Səfəvilər dönəmində yanlış olaraq islam dinində məzhəbçilik qızıqdırılmışdır. O, bunu sünnəyə əməl edilməməsi kimi qiymətləndirmişdir.

Bəzi ehtimallara görə Nadir şah islam birliyi ideyasının qurbanı olmuşdur. Bunu ilk əvvəl A. A. Bakıxanov, müasir tədqiqatçılardan F. Ələkbərli xüsusi qeyd etmişlər. *“Əslində Nadir şah Əfşara sui-qəsd təşkil edənlər zahirən doğmaları, amma əslində irançı şiə ruhaniləri və onların havadarları idilər. Onlar Nadir şahın ətrafındakı bəzi xanları da inandıra bilmişdilər ki, Nadir şahın şiəçilik məzhəbini aradan qaldırmaq istəyi “İran” üçün çox zərərliyədir. Şiəçiliyin aradan qaldırılmasını “İran dövləti”nin sonu kimi qələmə verən İranlı/Fars etnik ünsürləri və havadarları əslində öz vəziyyətlərini, daha çox da milli gələcəklərini düşünürdülər. Onlar yaxşı anlayırdılar ki, əgər Nadir şahın ortaya atdığı şiə-sünni məsələsi həllini taparsa, öncə iki türk dövləti arasında islam birliyi, daha sonra türk birliyi ideyası gerçəkləşəcək, bununla da onların xəyallarında yaşatdığı “İran” birdəfəlik aradan qalxacaq, düşüncə və idarəetmə baxımından yalnız Turan var olacaqdır”.*⁷

Nadir şah Əfşar şiəliyin islam və türk birliyinə ədavət, ayrı-seçkilik parçalanma gətirdiyini, buna görə də o, “irançı” şiəliyi aradan qaldırıb cəfəriliyi ortaya qoymaq istəyirdi. O, buna mane olan hər kəsi, hətta oğlunu belə cəzalandırmaqdan çəkinməmişdir. Rus müəllifi L. Boqdanovun da qeyd etdiyi kimi, *Səfəvilərdə şiəçiliyin imamlar nəslinin davamçısı kimi hakimiyyətə qanuni sahib olmaq üçün zəruri olduğu halda, Nadir şah Əfşar bunu, parlaq şəkildə zərərli götür, eyni zamanda sünni-şiə məzhəbindən asılı olmayaraq hamının şəriət və Allah qarşısında bərabər olması ideyasını irəli sürürdü; bu addımla Osmanlının iki əsrdən çox Səfəvilər üzərində apardığı məzhəb uğrunda müqəddəs müharibələrinə də son qoymuş olurdu”.*⁸

Nadir şah cəfəriliyi 5-ci təriqət kimi qardaş Türkiyə tərəfindən tanınmasına nail olmasa da iki türk imperiyasının sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamasına müvəffəq ola bildi. *“Hətta iki imperiya arasında sülh müqaviləsi də bağlandı”.*⁹

Nadir şah məzhəbçilikdən islam ümmətçiliyinə, türk birliyinə keçidi təmin edə bildi. Lakin bu birliyə qarşı İran fars şiəçiliyi onun havadarları ingilislər, amerikalılar və ruslar, fransızlar amansız mübarizə aparırdılar.

⁷ F.Ələkbərli, *a.g.e.*, s. 205-206.

⁸ Л.Богданов, “Духовенство: Муджтехиды и их роль в государстве Сефевидов. Борьба Надир шаха в шиитством”, *Древние царства востока*, сост. Шарева, И.Г., АСТ, Москва 2003, с.190.

⁹ Ə.Tahirzadə, *a.g.e.*, s. 21.

F.Ələkbərli Nadir şahın fiziki cəhətdən məhv edilməsinin, ona sui-qəsd edilməsinin arxasında Nadir şahın sünni-şiə məzhəbçiliyini aradan qaldırmaq ideyasının durduğunu göstərir və onun bu fikirlə tamamilə razılaşmaq olar: *“Məhz onun bu ideyasını dərinədən anlayan farsdilli şiə din xadimləri, hakimiyyətə can atan türk şiə qrupları və onların havadarları (ruslar, ingilislər) öncə Nadir şah Əfşarın ən sadıq ətrafını, daha sonra özünü aradan qaldırmaq qərarını verdilər. Farsdilli şiə mollaları Nadir şahın yaxın ətrafında olan bəzi türk xanlarını, inandırmışlar ki, Səfəvi şiəçiliyi aradan qalxsas, yalnız dövlətin deyil, onların da sonu gələcək. Bir tərəfdən Osmanlının “sünni-şiə” məzhəb davasını aradan qaldırmaq istəməsi, digər tərəfdən iranyönlü şiəçilərin əliylə bəzi xanlar tərəfindən sui-qəsdə məruz qalması yalnız Əfşarlara deyil, türk islam dünyasının birliyinə də çox ağır zərbə oldu. Bunu, Bakıxanov daha dəqiq görmüş: “Nadir şah atalıq şəfqətini toplayıb, şahzadəni kor etdirdi və özünün dövlət çirağını söndürdü. Bundan sonra, Nadir şah hamıdan bədgüman olub, məmləkəti idarə etmək işlərində məsləkini dəyişdi”.*¹⁰

Deməli, Nadir şah Əfşarın fiziki cəhətdən məhv edilməsinə səbəb sırf milli-dini birlik məsələləri olmuşdur. *“Bir sözlə, Nadir şah Əfşarın qətlinin əsil səbəbkarlarını göstərən Ə. Tahirzadənin də qeyd etdiyi kimi Nadir şahın (o cümlədən Ağca Məhəmməd şah Qacarın) faciəli ölümünü adi, təsadüfi bir qətil kimi qələmə vermək kökündən yanlışdır. Çünki bu qətilin arxasında çar Rusiyası, İngiltərə və Fransa dayanırdı”.*¹¹

Əslində Nadir şahın fars şiəçilərinin aradan qaldırmaq istəyi Böyük Britaniya, Rusiya və Fransanın Şərqi siyasətinə zərbə vura bilərdi. Onlar fars şiəçiliylə birlikdə islam-türk birliyinin qatı əleyhdarları idilər.

Əhməd Ağaoğlu da yazırdı ki, türk birliyi məsələsində Sultan Səlimdən sonra Nadir şah Əfşar mühüm rol oynamışdır. *“Nadir şah bu işdə daha irəli getdi; Türkiyəni, Buxarani, Xivəni aldı və Osmanlılara birləşmək istədi; sünni-şiə iftilaflarını aradan qaldıraraq vahid bir millət və vahid bir ümmət qurmaq sevdasına düşdü. Fəqət bu sevdaya da İstanbulun inadı mane oldu”.*¹² Faruk Sümerə görə də, Osmanlı sultanı türk kimliyi ideyasına etinasız olmuş, onun şiə məzhəbini: aradan qaldırmaq, islam birliyini həll etmək üçün apardığı milli-dini islahatları Osmanlı dövlət adamları lazımi şəkildə qiymətləndirə bilməmişlər. Oyazır: *“Nadir şah ölkəni qəsbkar əfqanlardan xilas etməklə bərabər özü də fəth bir hökmdar idi. Ürəyində səmimi bir Türkmənlik duyğusu*

¹⁰ A.Bakıxanov, *a.g.e.*, s. 174.

¹¹ Ə.Tahirzadə, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹² Əhməd bəy Ağaoğlu, “İran və inqilabı”, *Seçilmiş əsərləri*, tər. ed. Əz.Mirəhmədov, V.Quliyev, Şərqi-Qərbi, Bakı 2007, s.123

daşıyırdı. Digər tərəfdən İran türklüyünü Türkiyə və Orta Asiya türklüyünə yaxınlaşdırmaq üçün məzhəbi bir islahata girişmişdi. Təəssüf ki, ölümü bu qayənin gerçəkləşməsinə aman vermədi”.¹³

Bir sözlə, Nadir şahın ölümündə türk-islam birliyinin əleyhdarları əsas rol oynamış, bu isə təkcə dini, milli-mənəvi vəhdətin deyil, vahid Azərbaycan dövlətçiliyinin də parçalanmasına gətirib çöxmüşdür.

F. Ələkbərli haqlı olaraq yazır: “*Halbuki Nadir şah şiə-sünni düşüncəsinin aradan qaldırılmasıyla, bunun müqabilində sadəcə, İslam dininə tapınan, amma dünyəvi olacaq böyük bir Türk dövlətinin arzusunda idi. Bunu, Nadir şah Osmanlı Sultanına yazdığı məktublarında da açıq şəkildə ifadə etmişdir. Bizcə, Nadir şahın faciəli ölümü Türk İranının fars İranına çevrilməsi yolunda mühüm bir addım oldu. Belə ki, Səfəvilər dönmündə xeyli dərəcədə “şiəçilik” ideologiyası altında farslaşmış türklər Nadir şahın ölümüylə böyük bir zərbə almış oldu. Hətta, az qala həmin dövrdə Türkün əski Midiyada hakimiyyət sürməsinə son qoyula bilərdi. Ancaq sonralar Ağa Məhəmməd Şah Qacarın şəxsi fədakarlığı, eyni zamanda fars “şiəçiliy”inin türkün ruhuna tamamilə hakim kəsilməsinin nəticəsi olaraq yenidən türklər hakimiyyətə gəldilər”.*¹⁴

Bundan sonra Azərbaycan xanlıqlara bölündü. Azərbaycan xanlıqlar arasında birlik yox idi. Onlar dini siyasətlərində ya sünnilik, ya da şiəlik məzhəbini üstün tuturdular.

Nadir şah Əfşarın islam birliyi uğrunda həyata keçirdiyi radikal islahatlar-dan sonra şiə-sünnü məzhəbçiliyinə son qoyulmuşdu.

Qacarlar dövlətinin din siyasəti

XVIII əsrdə Səfəvilər imperiyası ərazisində yaranan Qacarlar türk dövləti şiəliyi dövlətdən ayrı tutmağa çalışırdı. Bunun səbəbini N. Nəsibli belə izah edir. Ağa Məhəmməd Şah Qacar “*yeni dövlətdə dini ideologiyaya, ya da din başçalarına ehtiyatla yanaşmış, digər tərəfdən də mümkün qədər dövlətdən uzaq tutmağa çalışmışdır*”.¹⁵

Sonrakı Qacar hökmdarı Fətəli xan ingilislərin təsiri altında olmuş, vətən, millət ideyalarından çox dini məzhəbçilik əsasında dövləti idarə etmişdir. Dövlətin idarəçiliyində ingilislərin köməyiylə şiə farslar üstünlük təşkil etməyə başladı. “*Deməli,*

¹³ Faruk Sumer, *Oğuzlar*, Yazıçı, Bakı 1992, s. 285.

¹⁴ F.Ələkbərli, *a.g.e.*, s. 217.

¹⁵ Nəsib Nəsibli, *Güneyli-Quzeyli məsələlərimiz*, Aypara 3, Bakı 2013, s. 56.

*Qacarların dünyəvi-yenilikçi bir dövlət deyil, dini-məzhəbçi dövlət olmasında ingilislər mühüm rol oynamış, bu zaman dünyəvi-yenilikçi türklərə qarşı da zərdüştü-şiəçi farsları qoymuşlar. Beləliklə, şiə-sünnü məsələsi Qacarların ya da onların hökmdarlarının deyil, ingilislərin böyük əməyi nəticəsində Fətəli şah Qacarin dövründə yenidən baş qaldırmışdı”.*¹⁶

Ancaq Abbas Mirzə əmisi Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi daima dini dövlətdən ayrı tutub Şimali Azərbaycanın Qacarla birləşməsinə də vətən, millət çərçivəsindən yanaşmışdır. Hətta, bəzi müəlliflərə görə, *“Abbas Mirzə üçün şiə-sünni deyə bir problem heç olmadı, kimsə ondan bu haqda bir tərs davranışa da şahid olmadı”.*¹⁷ Abbas Mirzənin əsas məqsədi vətən və millət olduğu üçün, dinə inanc məsələsi kimi baxır, bu anlamda da din başçılarına çox önəm vermirdi. Şübhəsiz, şiəçilik kimliyinə bürünmüş farsdilli zümrə üçün Abbas Mirzənin yenilikçi-dünyəvi ruhlu biri olması qətiyyə qane etmirdi. *“Ona görə də, ruhani başçıları şahın əliylə onu Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq, bununla da reformaların qarşısını almaq istəyirdilər”.*¹⁸ İngilislər qacarlara dini mühafizəkar dövlətə çevirmək üçün əlindən gələni əsirgəmədilər. Ona görə də onlar qacarlara dini məzhəbçi dövlətçiliyə istiqamətləndirildilər.

Qacarlar Rusiya ilə müharibə edərkən Şimali Azərbaycan torpaqlarından işğalçıları çıxarmaq idi. *“Birinci Rusiya-Qacar müharibələrində vətən, dövlət, millət ideyaları din amili ilə müqayisədə ön planda tutulmuşdu. Yalnız 1812-ci ildən etibarən ingilislərin məsləhəti ilə Fətəli şah Qacar Rusiyaya qarşı müharibəni din uğrunda müqəddəs cihad kimi bəyan etmişdir”.*¹⁹

Qacarlardan Ağa Məhəmməd şah Qacarin eyni zamanda Fətəli şah Qacarin hakimiyyətinin ilk dövrlərində din, ya da dini məzhəbçilik hissləri dövlət idarəçiliyində ciddi bir təsirə malik deyildi. Əlbəttə, bu heç o demək deyil ki, hər iki Qacarlar hökmdarı İslam dini məsələsinə bütünlükdə önəm verməyiblər. Hər halda Əfşarlarla, o cümlədən Nadir şah Əfşarla müqayisədə özlərini Səfəvilərə nisbətən doğma hesab edən “ilk Qacarlar hökmdarları Qızılbaşlıq ya da şiəlik məsələsinə daha ehtiyatlı yanaşmış, onun təbliğatçısı olmasalar da əleyhdarları da olmayıblar. Özəlliklə, Qacarlardan Ağa Məhəmməd şah Qacarla vəlihəd Abbas Mirzənin əsasən, Fətəli şah Qacarin isə müəyyən bir dövrdə Qızılbaşlıq

¹⁶ F.Ələkbərli, *a.g.e.*, s. 258.

¹⁷ Əminə Pakrəvan, *Abbas Mirzə və Azərbaycan*, Qanun, Bakı 2007, s. 14.

¹⁸ Ə. Pakrəvan, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁹ *Azərbaycan tarixi*, məs. red. İsmayılov, M., C.4, Elm, Bakı 2007, s. 35.

ideologiyasına həlledici faktor kimi yanaşmadığı qənaətindəyik. Ən azı ona görə ki, Qacarlar 1812-ci ilə qədər apardığı daxili və xarici müharibələrdə şiiə yönlü Qızılbaşlıq ideologiyasından, o cümlədən ruhani başçılarının fətvalarından demək olar ki, istifadə etməmişdilər”.²⁰

Azərbaycan xanlıqlarının dövlət din siyasəti

Bu dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının dövlət din siyasətini nəzərdən keçirərək müəyyən qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan, Qarabağ, Bakı, Gəncə, Lənkəran xanlıqlarında şiəlik, Şəki, Quba xanlıqlarında sünnilik üstünlük təşkil edirdi. Xanlıqlarda müsəlman ruhaniləri dövlət idarəçiliyində fəal iştirak edirdilər. Ruhanilər maarif, təhsil, məhkəmə (xanlıqlarda yeganə məhkəmə şəriət məhkəmələri idi) sistemində mühüm rol oynayırdılar. *“Müsəlman ruhaniləri vergi və toycününün yığılması bölgüsünə nəzarət edir, faktiki olaraq dövlət idarəçiliyində iştirak edir, xanların saraylarında mühüm yer tuturdular”*.²¹

Digər xanlıqlarda *“dünyəvi və dini hakimiyyət xanların əlində cəmləşmişdi. Belə xanlıqlarda ruhanilərin funksiyaları bir qədər məhdudlaşdırılmışdı. Əhalinin mənəvi həyatında məscid və mədrəsələrdən başqa strateji karvan yol-ları üzərində qurulmuş müqəddəs yerlər, pirlər, sufi ocaqları və digər dini müəssisələr böyük rol oynayırdı. Bir çox xanlıqlarda dünyəvi hakimiyyət din-dən ayrı idi, dini xadimlər əhəmiyyətli müstəqilliyə malik idilər. Sünni ruhanilərlə müqayisədə dövlət idarəçiliyində şiə ruhanilərin yeri və rolu fərqli və daha əhəmiyyətli idi”*.²²

Beləliklə, erkən və sonrakı orta əsrlərdə Azərbaycanda xristianlıq dövlət dininə çevrildi, islam isə dövlət idarəçiliyində əsas aparıcı amillərdən biri idi. Şiələr və sünnilər Cənubi Qafqazda gedən müharibədə Qacarlar və Osmanlılar tərəfdən bir-birilərlə vuruşurdular. Tədqiqatçı Əli Abbasov yazır: *“Azərbaycanda özünəməxsus şiə-sünnü, müsəlman ənənələri “ekumenizm” formalaşmışdı”*.²³

T. Syatxovski yazır ki, “Xanlıqlar dövründə şiə ruhanilərinin başında müctəhidlə ali şiə müctəhidi-ayətulla dururdu. Ruhanilərin qalan nümayəndələri ali

²⁰ F.Ələkbərli, *a.g.e.*, s. 256.

²¹ Несрин Алескерова, *Ислам в Азербайджане: история и современность*, Heinpish Böll İtfdung, Tbilisi. South Caucasus region. <https://ge.boell.org/en/2005/01/16/islam-v-azerbaydzhane-istoriya-i-sovremennost> (15.01.2005).

²² Rəsul Hüseyinli, *Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar dövründən sovet işğalınadək)*, Kür, Bakı 2002, s. 17.

²³ Али Аббасов, “Ислам в современном Азербайджане образы и реалии”, *Сборник Азербайджан и Россия общество и государство*, Летний сад, Москва 2001, с. 278-283

və aşağı qruplara bölünürdü. Birinci qrupa şeyxülislam, müftilər və qazilər daxil idi. Lakin XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarında müfti vəzifəsi yox idi. Bu dövrdə şiələr ən hörmətli müctəhidlər arasından şeyxülislamı seçirdilər. Sünnilər arasında ən ali nüfuzlu dini vəzifə müfti idi. Sünnilərin əksəriyyət təşkil etdikləri xanlıqlarda (Şəki, Şirvan, Dərbənddə) ruhaniliyə xan özü başçılıq edirdi. O, hər bir mahala bir və ya qazi təyin edirdi ki, məhkəmə qərarlarına icra etsinlər. Şiə əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi xanlıqlarda xanın təyin etdiyi şeyxülislam başçılıq edirdi. Şeyxülislam dünyəvi hakimiyyət və şiə ruhaniliyi arasında vasitəçi idi”.²⁴

Feodal nərdivanının ən yüksək pilləsində xan dururdu. Xan həm daxili, həm də xarici siyasətdə tamamilə suveren idi, bütün feodallar ona tabe idilər. Lakin xan şəriətin başlıca əsaslarını və yerli adətləri poza bilməzdi.²⁵ Xandan sonrakı yeri xan ailəsinin üzvləri tuturdu.

Ali ruhanilər də hakim feodal sinfinə yaxın vəziyyətdə idi. Ruhanilər xüsusi zümrə idilər. Ruhanilərin bir hissəsi rəhbəredici, eləcə də hüquqi məsələlərdə həlledici səsə malik olan axundlar, əfəndilər, qazılar öz mövqelərinə görə feodal sinfinə daxil idilər. Yüksək vəzifəsi olmayan, lakin ali dini təhsil vermək hüququ olan müdərrişlər, görkəmli ilahiyyatçılar da feodal sinfinə daxil edilə bilər. *“Ruhanilər zümrəsinin orta və aşağı təbəqəsinə daxil olanlar-özlərini yalnız dini ibadətə və ayinlərin icrasına həsr edən imamcümələr, pişnamazlar, mərsiyəxanlar, vaizlər, mollalar, əsasən ibtidai dini təhsillə məşğul olan məktəbdar mollalar isə öz vəziyyətlərinə görə feodallarla kəndlilər arasında bir mövqedə dururdular. Azad ruhanilər - seyidlər, ağamirlər, şeyxlər və bəzi mollalar da bu mövqeyə malik idilər”*.²⁶ Aşağı təbəqəyə daxil olan və məscidə xidmət edən *“müəzzinlər, xadimlər, mürdəşirlər isə sosial vəziyyətlərinə görə yoxsul və ortabab kəndlilərdən heç nə ilə fərqlənmirdilər”*.²⁷ Ruhanilərin başlıca gəliri vəqf mülklərindən toplanan torpaq rentasından, habelə bütün əhalidən toplanan zəkat və fitrədən ibarət idi.

Xanlıqlarda irsi idarəçilik, yəni monarxiya rejimi mövcud idi. Monarxiyanın başında qeyri-məhdud qanunverici, məhkəmə və icra hakimiyyətinə malik xan dururdu. Hakimiyyət atadan böyük oğula keçirdi. Xanın hakimiyyəti mütləq, qeyri-məhdud

²⁴ Тадеуш Светоховский, “Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях Азербайджана”, *Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции*, КИСМИ, Ереван 2004, с. 8.

²⁵ *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.*, Ч. I, Изд-во АН СССР, Москва-Ленинград 1936, с. 137

²⁶ Tofiq Mustafazadə, *Quba xanlığı*, Elm, Bakı 2005, s. 69.

²⁷ Rəsul Hüseynli, “Azərbaycan ruhaniliyi XVIII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında”, *Tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı*, Bakı 1996, s.10.

səciyyə daşıyırdı. Xan hakimiyyəti həm icra formasında həm də feodal hüququnun yardımı ilə məhkəmə formasında gerçəkləşdirirdi. Hüquq qeyri- rəsmi səciyyə daşıyırdı. Onun mənbəyi şəriət, ilk növbədə Quran idi. Hüququn digər, daha az vacib olmayan mənbəyi yerli adətlər idi. Xan hakimiyyətində iki ünsür: *“prinsipə müstəbidlik, rejiminə görə feodal ünsürləri çulğayırdı”*.²⁸ Xan mütləqiyyətinin normativ hüquqi sənədi xan fərmanları idi.

Xanların yanında “Divanxana” və yaxud “Xan şurası” mövcud idi. Divanxana məşvərətçi orqan idi. Burada mühüm dövlət məsələləri: hər b və sülh, vergilərin təyin olunması və toplanması, itaət göstərməyən bəylərə divan tutulması və onların əmlakının müsadirə olunması, mühüm cinayət işləri və digər dövlət əhəmiyyətli məsələlər nəzərdən keçirilirdi. Xan divansız da qərar qəbul edə bilirdi. Divanxanada ən yüksək vəzifələr vəzir, divanbəyi, qalabəyi, xəzinəağası, qoşunnavis, fərrasbaşı idi.

Xanlığın idarə olunmasında məhkəmə böyük yer tuturdu. Məhkəmə sistemi demək olar ki, bütünlüklə ruhanilərin nəzarəti altında idi. Şəriət məhkəmələrinə əsasən kənd, mahal qazıları və xanlığın baş qazisi rəhbərlik edirdi. Lakin məhkə- mənin hökmü şübhə doğurduqda xan məhkəmənin işinə müdaxilə edə bilirdi. Məhkəmədə müsəlman hüququ böyük təsirə malik idi. Dini-şəriət məhkəməsi ən müqəddəs və ədalətli məhkəmə sayılırdı. V.İvanenko yazırdı ki, *“daha çox adi hüquq əsasında və öz bildiyi kimi hərəkət edən xanların özləri də, bir çox hallarda alim axundların məsləhətinə qulaq asır və hətta bir qədər dolaşmaq və müəkkəb işləri onların mühakiməsinə verirdilər”*.²⁹ Dövrün müasirinin yazdığına görə bütün edam cəzaları, bu halda və bütün başqa hallarda öz bildiyi kimi hərəkət edən, heç nədə və heç kimə hesabat verməyən xanın iradəsindən asılı idi.

Müsəlman hüququ və yaxud şəriət Rusiya və Avropa qanunvericiliyi ilə müəyyən oxşarlıqları olmaqla yanaşı çoxlu özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Bu xüsusiyyətlər təkcə ailə və varislik hüququnda (burada onlar labüd idi) deyil, həm də sahiblik hüququ və təhüd üzrə hüquqlarda var idi. Şəriətə görə torpaq üzərində ali sahiblik hüququ yalnız dövlətə məxsusdur və torpağa sahiblik hüququ ali hakimiyyət tərəfindən xüsusi şəxslərə sanki müvəqqəti və bu şəxslər üçün müəyyən və məcburi, lakin hakimiyyətin özü üçün təsadüfi və qeyri-məcburi şərtlər əsasında verilir.

²⁸В.Н.Иваненко, “Гражданское управление Закавказьем от наместничества Великого князя Михаила Николаевича (Исторический очерк)”, *Утверждения русского владычества на Кавказе*, Т. 12, Тифлис 1901, с. 136-137.

²⁹В.Н.Иваненко, *a.g.e.*, с. 140.

Şəriət cinayət hüququ sahəsində daha çox özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Cinayəti qızıqdıranlar, cinayətə yol verən və onu gizlədənler cəzalandırılmırdılar; qətl, yara və zədə vurmaq yalnız zərərçəkənin şikayəti əsasında təhqiq olunur, qan intiqamı öldürülənin yaxın qohumlarının ayrılmaz hüququdur; lakin tərəfləri pul ödənişinə və barışığa razı salmaq məhkəmənin borcudur: ” *edam cəzası, bədən cəzası, pul cərimələri yeganə cəza tədbirləridir; özbaşınalığa, qanuna riayət etməmək cəzalandırılır*”.³⁰

Xanlıqlarda feodal hüququnun mənbəyini hakim sinfin iradəsi, bu sinfin mənafeələrinin ifadəsi kimi xanın özünün iradəsi qanuniləşdirilmiş yerli adətlər idi. Adətən xanlığın ali hakimiyyət orqanı tərəfindən edam cəzasına məhkum olunmuş şəxsin əmlakı xanın sərəncamına keçirdi.

Nəticə

Beləliklə, XVI əsrdə Səfəvilər şiə məzhəbini dövlət dininə çevirməklə türk dünyasının parçaladılar. Azərbaycanda islamın regional formaları sufilik geniş yayıldı. Şirvanşahlar, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu hökmdarları da şiəliklə bağlı idilər.

XVII-XVIII əsrlərdə Nadir Şahın başçılıq etdiyi Əfşarlar imperiyasında islam birliyi və türk birliyi ideyaları üstünlük təşkil etdi. Lakin şiə üləmaları, xüsusilə farslar və onların havadarları Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa türk birliyinə qarşı çıxaraq şiə məzhəbciliyinə əsaslanan, fars elementlərinin üstünlük təşkil etdiyi mühafizəkar dini-dövlət yaradılmasını istəyirdilər. Buna görə də Əfşarların hökmdarı və Qacarların hökmdarları Ağa Məhəmməd şah Qacar sui-qəsd nəticəsində öldürüldülər.

XVIII əsrdə Azərbaycan xanlıqlarında şiə və sünni ruhanilərinin rəhbərlik etdiyi qurumlar dövlət idarəçiliyində yaxından iştirak etdilər. Bəzi xanlıqlarda xanlar dünyəvi və dini hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirirdilər.

XIX əsrdə Azərbaycan Rusiya imperiyası və Qacar İrənı arasında parçalandı. Şimali Azərbaycanda din Rusiya idarəçiliyi, Cənubi Azərbaycanda isə şah rejimi şəraitində inkişaf etməyə başladı.

Ədəbiyyat:

³⁰B.Н.Иваненко, *a.g.e.*, c. 142.

AĞAOĞLU, Ə., “İran və inqilabı”, *Seçilmiş əsərləri*, tər. ed. Əz.Mirəhmədov, V.Quliyev, Şərq-Qərb, Bakı2007, s.122-153.

Azərbaycan tarixi, məs. red. İsmayılov, M., C.4, Elm, Bakı 2007.

BAKIXANOV, A.A.,*Gülüstani-İrəm*, Minarə, Bakı2000.

ƏLƏKBƏRLİ, F., *Türk sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və tanrıçılıq*, Elm və təhsil, Bakı 2021.

HƏSƏNZADƏ, T. *XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri*, Elm və təhsil, Bakı 2013.

HÜSEYNLİ, R., “Azərbaycan ruhaniliyi XVIII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında”, Tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 1996.

HÜSEYNLİ, R.,*Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar dövründən sovet işğalınadək)*, Kür, Bakı 2002.

QÜDDÜSÜ, H.M.,*Nadir şah*, Gənclik, Bakı 1999.

MUSTAFAZADƏ, T.,*Quba xanlığı*, Elm, Bakı2005.

NƏRİMANOV, N.,“Nadir şah”, *Seçilmiş əsərləri*, Lider nəşriyyatı, Bakı 2004, s.124-189.

NƏSİBLİ, N. *Güneyli-Quzeyli məsələlərimiz*, Aypara 3, Bakı 2013.

PAKRƏVAN, Ə.,*Abbas Mirzə və Azərbaycan*, Qanun, Bakı 2007.

SUMƏR, F.,*Oğuzlar*, Yazıçı, Bakı 1992.

TAHİRZADƏ, Ə.,*Nadir şah Əfşar (tərcümeyi-hal oçerki)*, Kür, Bakı 2002.

АББАСОВ, А. “Ислам в современном Азербайджане образы и реалии”, *Сборник Азербайджан и Россия общество и государство*, Летний сад, Москва 2001, с. 278-297

АЛЕСКЕРОВА, Н., *Ислам в Азербайджане: история и современность*, Heinpish Böll Itıfdung. Tbilisi. South Caucasus region. <https://ge.boell.org/en/2005/01/16/islam-v-azerbaydzhane-istoriya-i-sovremennost> (15.01.2005).

БОГДАНОВ, Л. “Духовенство: Муджтехиды и их роль в государстве Сефевидов. Борьба Надир шаха в шиитством” *Древние царства востока*, сост. Шарева, И.Г., АСТ, Москва 2003.

ИВАНЕНКО, В.Н., “Гражданское управление Закавказьем от наместничества Великого князя Михаила Николаевича (Исторический очерк)”, *Утверждения русского владычества на Кавказе*, Т. 12, Тифлис 1901.

Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., Ч. I, Изд-во АН СССР, Москва-Ленинград 1936.

СВЕТОХОВСКИЙ Т., “Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях Азербайджана”, *Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции*, КИСМИ, Ереван 2004, с.8-30.